

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Slotbeschouwing

Tijdens de Koude Oorlog werden de Nederlandse krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid onder vuur genomen door groepen kritische burgers, dienstplichtigen, beroepsmilitairen en dienstweigeraars. Deze critici, die zich afvroegen waarom Nederland over een krijgsmacht moest beschikken, hoe die krijgsmacht eruit moest zien en op welke manier zij in de samenleving en de democratische rechtsstaat moest zijn ingebed, vormen het onderwerp van deze studie. Tegenover hen stond het ministerie van Defensie, dat het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht tegen hun kritiek probeerde te beschermen.

In deze slotbeschouwing zal allereerst worden geanalyseerd waarom de over het algemeen betrekkelijk kleine groepen critici zo'n grote indruk op het ministerie van Defensie wisten te maken. Ten tweede zal worden uiteengezet met welke kritiek en protesten het ministerie van Defensie tussen 1945 en 1989 werd geconfronteerd. Ook wordt beschreven hoe die ervoor zorgden dat het ministerie zijn visie op de legitimiteit van de krijgsmacht - te bestuderen door naar de acceptatie van het bestaansrecht en de bestaanswijze te kijken - meermaals wijzigde. Daarna zal worden uitgelegd welke rode draden er in de omgang van het ministerie met de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid kunnen worden aangewezen. Ook zal worden verklaard waarom de critici van de krijgsmacht weer elk op hun eigen manier de aftocht bliezen. Vervolgens zal worden bekeken wat de impact is geweest van de kritiek en protesten van kritische burgers en militairen op de legitimiteit van de krijgsmacht en of sprake was van een legitimiteitscrisis. Tot slot zal worden gerecapituleerd welke nieuwe inzichten dit onderzoek heeft opgeleverd over de handelwijze van het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog.

Het grote effect van kleine groepen critici

Het is opmerkelijk dat de betrekkelijk kleine groepen critici die in deze studie centraal staan zo'n grote indruk op het ministerie van Defensie hebben kunnen maken. De meeste protestorganisaties verenigden tijdens hun bestaan namelijk niet meer dan een tiental tot een paar honderd kritische burgers of militairen in zich. Dit kleine aantal stond niet in verhouding tot het grote aantal burgers en militairen dat met de vorm en de inhoud van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid instemde. Een uitzondering hierop vormde de VVDM in haar hoogtijdagen aan het begin van de jaren zeventig, toen maar liefst zeventig procent van alle dienstplichtigen lid was van deze vereniging. Ook de antikernwapenprotesten in de eerste helft van de jaren tachtig waren omvangrijk, hoewel slechts een relatief gering aantal burgers en militairen hun kritiek direct aan de krijgsmacht adresseerde. Dit gebeurde bijvoorbeeld door middel van het dienst- en totaalweigeren, de *site*-wachtweigering of het demonstreren in militair uniform.

Er zijn verschillende verklaringen aan te wijzen waarom het reilen en zeilen van deze kleine groepen critici zoveel aandacht kreeg van het ministerie van Defensie. Het ministerie moest er allereerst aan wennen dat de krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog, door het verdwijnen van de neutraliteits- en afzijdigheidspolitiek, een andere positie in de samenleving innam dan voorheen. Ze werd door die samenleving bovendien anders gepercipieerd en benaderd. Terwijl de krijgsmacht voor de oorlog een zelfstandige en afwachtende taak had gehad, legde zij zich nu binnen de NAVO met bondgenoten toe op een actieve verdediging van het gezamenlijke grondgebied. Door haar nieuwe taakopvatting en de veel grotere aantallen dienstplichtigen die zij reeds in vreedstijd in haar midden kreeg, werd de krijgsmacht zichtbaarder en stond ze meer bloot aan maatschappelijke kritiek dan voor de oorlog het geval was geweest. Daar kwam bij dat de publieke belangstelling voor maatschappelijke en militaire thema's vanaf de jaren zestig sterk groeide. De politiek kon het veiligheids- en defensiebeleid niet langer in alle rust achter gesloten deuren formuleren. Steeds meer burgers drongen hun visie op militaire thema's aan de politici op. Ook de roep om medezeggenschap binnen de krijgsmacht en directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid klonk steeds luider. De veranderde context dwong het ministerie van Defensie zich continu te beraden op de vraag of en zo ja welke protesten van kleine groepen critici vanuit de samenleving en de krijgsmacht acceptabel waren en welke niet.

Het ministerie van Defensie besteedde om nog een tweede reden aandacht aan de kleine groepen critici. Terwijl de ontwikkelingen in de Koude Oorlog ervoor zorgden dat het ministerie over de legitimiteit van de krijgsmacht nadacht, hadden de kleine groepen critici hierop een grote invloed. Door middel van hun kritiek en protesten drongen zij het ministerie van Defensie hun ideeën op over de legitimiteit van de krijgsmacht. Dit deden ze op momenten waarop zich binnen en/of buiten Nederland grote maatschappelijke of militaire veranderingen voltrokken. Het ministerie was op deze momenten kwetsbaar, omdat het in de veranderde context opnieuw moest bepalen wanneer de krijgsmacht over legitimiteit beschikte en hoe die kon worden ondermijnd. Terwijl het ministerie nog geen nieuw antwoord had geformuleerd op deze vraag, mengden de kleine groepen critici zich in het debat over de legitimiteit van de krijgsmacht.

Dat was allereerst het geval in de tweede helft van de jaren veertig, toen de krijgsmacht zich in meerdere opzichten in een overgangsfase bevond. Ze moest na vijf oorlogsjaren opnieuw worden opgebouwd in een krachtenveld dat enerzijds werd bepaald door de dekoloniatieoorlog in Nederlands-Indië en anderzijds door de zich aftekenende Koude Oorlog. Juist omdat de krijgsmacht in opbouw was en al haar aandacht op de acute inzet in Nederlands-Indië moest richten, maakten de weerbaarheidsorganisaties met hun eis om zich als gewapende formatie naast de krijgsmacht te positioneren indruk op het ministerie van Oorlog.

Ook de periode tussen 1966 en 1979 was voor het ministerie van Defensie een onzekere tijd. Het ministerie, dat gewend was aan de wapenwedloop tussen beide machtsblokken en continue rekening hield met een potentiële Sovjet-aanval, moest zich heroriënteren nu de détente zich aandeed. Het probeerde vast te stellen hoe gevaarlijk de Sovjet-Unie ondanks de internationale ontspanning was en hoe de krijgsmacht zich moest opstellen. Terwijl het hier mee worstelde benaderden kritische burgers en militairen het ministerie en daagden het uit met

hun alternatieve opvattingen over de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid.

Vanaf 1979 trad er wederom een nieuwe fase in toen de détente plaatsmaakte voor de 'tweede Koude Oorlog'. Het ministerie van Defensie moest nu opnieuw een inschatting maken van het internationale militaire krachtenveld en de plaats van de Nederlandse krijgsmacht daarbinnen. Terwijl binnen de NAVO een versterking van de slagkracht van de conventionele strijdkrachten werd ingezet, traden ook de kernwapens naar buiten toe meer op de voorgrond. Het bewijs daarvoor vormde het NAVO-dubbelbesluit. Hierin maakte het bondgenootschap concrete afspraken over het bezit van kernwapens en tekende het duidelijk op wat het van elke lidstaat verwachtte. De lidstaten wisten dit ook van elkaar en daardoor viel het nog meer dan voorheen op welke (afwijkende) houding de individuele lidstaten aannamen en hoe de krijgsmachten zich ten aanzien van de kernwapens opstelden. Het ministerie van Defensie had er moeite mee dat burgers en militairen door protesten tegen de kruisvluchtwapens en door antimilitaristische acties, van Nederland een buitenbeentje in de NAVO maakten.

Er was, tot slot, een derde reden waarom het ministerie van Defensie zo onder de indruk was van de kleine groepen critici. Dat was de constatering dat zich, vanaf midden jaren zestig, telkens nieuwe groepen van kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, antimilitaristen en burgers aandienden. Het ministerie was onder de indruk van de duurzaamheid, de diversiteit en de gelijktijdigheid van de kritiek en protesten en de manier waarop de critici de normen, waarden en ideeën van de krijgsmacht steeds opnieuw ter discussie stelden. In de periode van 1966 tot en met 1989 ging er geen jaar voorbij waarin de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid niet onder vuur werden genomen. Sommige jaren sprongen er zelfs uit door de hoeveelheid en de intensiteit van de kritiek en protesten. Dat was bijvoorbeeld het geval tijdens het 'rampjaar 1969', toen de krijgsmacht voor het eerst tijdens de Koude Oorlog tegelijkertijd van verschillende kanten werd aangevallen. Tussen 1969 en 1971 volgden verschillende sabotage-initiatieven elkaar in rap tempo op. Ook het jaar 1972 past in dit rijtje, omdat voor- en tegenstanders van de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht met elkaar in discussie gingen en hieruit nieuwe protestorganisaties ontstonden. Door de duurzaamheid, de diversiteit en de gelijktijdigheid van de kritiek en protesten ontstond binnen het ministerie van Defensie de indruk dat zij een groot en urgent probleem vormden.

Verschuivende opvattingen over de legitimiteit van de krijgsmacht

Dat het ministerie van Defensie onder de indruk was van de betrekkelijk kleine groepen burgers en militairen die de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tijdens de Koude Oorlog bekritiseerden, blijkt uit het feit dat het hun kritiek en protesten steeds opnieuw interpreteerde als een gevaar voor de legitimiteit van de krijgsmacht. De opvattingen van het ministerie over wanneer de krijgsmacht legitimiteit bezat, verschoven tijdens de Koude Oorlog meermaals. Deze verschuivingen werden, behalve door de ontwikkelingen in de Koude Oorlog,

ook voor een belangrijk deel beïnvloed door de opkomst van verschillende soorten kritiek en protest.

In het eerste hoofdstuk is uiteengezet hoe het ministerie van Oorlog tussen 1945 en 1948 met de weerbaarheidsorganisaties werd geconfronteerd. Zij erkenden dat de krijgsmacht als zwaarmacht de democratische rechtsstaat beschermde, maar ontkenden dat zij hierop het alleenrecht had. De weerbaarheidsorganisaties presenteerden zichzelf als een gewapend verlengstuk van het leger en pleitten voor de totstandkoming van een 'gewapende democratie'. Hierin zouden alle burgers de wapens opnemen en gezamenlijk de openbare orde beschermen tegen de door hen waargenomen communistische vijfde colonne. Ideologisch gezien geloofden de weerbaarheidsorganisaties dat zij als burgers verplicht waren een bijdrage aan de ordehandhaving te leveren. Deze bijdrage was voor hen een integraal onderdeel van hun burgerschap. Burgers moesten hun persoonlijke vrijheid, in de zin van hun vrije tijd, opofferen om de veiligheid van Nederland te beschermen. De weerbaarheidsorganisaties geloofden dat burgers ook praktisch gezien de openbare orde beter konden beschermen dan militairen. De krijgsmacht werd te veel in beslag genomen door haar naoorlogse wederopbouw en de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië. Bovendien hadden burgers meer kennis in huis over de vijfde colonne dan de militairen.

De ideeën van de weerbaarheidsorganisaties om zich als verlengstuk van het leger te presenteren en een gewapende democratie in te voeren, waren onverenigbaar met die van het ministerie van Oorlog. Het ministerie vreesde dat de weerbaarheidsorganisaties hierdoor het geweldsmonopolie van de krijgsmacht, en daarmee haar bestaansrecht, aantastten. Deze angst ebde pas in 1948 weg toen de weerbaarheidsorganisaties werden verenigd in de Nationale Reserve. Als onderdeel van de Koninklijke Landmacht kreeg zij een taak in de ordehandhaving. Toch was het tussen 1948 en 1950 nog geenszins zo dat het ministerie van Oorlog geloofde dat het bestaansrecht van de krijgsmacht door de oprichting van de Nationale Reserve veilig was gesteld. Het ministerie ontleende dit bestaansrecht aan het einde van de jaren veertig in toenemende mate aan de functie van de krijgsmacht als zwaarmacht tegen de Sovjet-Unie en haar internationale rol als verdediger van de westerse democratische rechten en vrijheden binnen de NAVO. Het wilde van de Nationale Reserve een orgaan in de landsverdediging maken, dat Nederland tegen een eventuele militaire Sovjet-aanval kon beschermen en kon worden gebruikt om de verplichtingen aan de NAVO na te komen.

De voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering-Drees-Van Schaik erkenden echter niet in gelijke mate waarop het bestaansrecht volgens het ministerie van Oorlog rustte. De voormalige weerbaarheidsorganisaties beschouwden niet het internationale Sovjet-gevaar maar binnenlandse ordeverstoringen als de grootste dreiging voor Nederland. Ze waren alleen bereid zich voor de lokale ordehandhaving in te zetten. De regering geloofde niet dat de Sovjet-Unie een militaire dreiging vormde en was veeleer bevreesd voor een economische ontwrichting van Nederland. Minister-president Drees wilde daarom in de economische in plaats van de militaire wederopbouw investeren. Door de afwezigheid van een grootschalige militaire dreiging achtte hij het niet opportuun een sterke militaire bijdrage aan de NAVO te leveren.

Door de afwijzende houding van de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering was het ministerie van Oorlog niet in staat de Nationale Reserve een taak in de territoriale verdediging te geven. Evenmin kon het ministerie haar voor het nakomen van de NAVO-verplichtingen inzetten.

Het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 bracht grote veranderingen in de manier waarop de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering over het bestaansrecht van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelden. De voormalige weerbaarheidsorganisaties zagen in dat de Sovjet-Unie de grootste vijand was en erkenden de noodzaak van de krijgsmacht als (enige) zwaarmacht van de staat tegen deze vijand. De regering raakte nu ook doordrongen van het militaire gevaar dat de Sovjet-Unie vormde en was bereid naast de economische wederopbouw ook in de krijgsmacht te investeren. Zij hechtte nu tevens een groter belang aan de militaire bijdrage van de Nederlandse krijgsmacht aan de NAVO. Met de voormalige weerbaarheidsorganisaties en de regering aan zijn kant kon het ministerie van Oorlog de Nationale Reserve een taak geven in de territoriale verdediging en het bestaansrecht van de krijgsmacht veiligstellen.

In de jaren vijftig brak een periode aan waarin de regering, het ministerie van Oorlog en de maatschappij met elkaar overeenstemden over de bestaanswijze en het bestaansrecht van de krijgsmacht en de vorm en inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid. Eind jaren vijftig werden de kernwapens als centraal element binnen dit veiligheids- en defensiebeleid geïntroduceerd. Vanaf dat moment ontleende het ministerie van Oorlog het bestaansrecht van de krijgsmacht ook aan haar taak om, in lijn met de militaire strategie van de NAVO, de kernwapens zonedig te gebruiken om het Westen tegen het Warschaupact te beschermen. Hoewel het grootste deel van de samenleving en de politiek de komst van de kernwapens noodzakelijk achtte en hun eventuele inzet accepteerde, zorgden deze wapens er aan het einde van de jaren vijftig evenwel voor dat er een eerste barst ontstond in de maatschappelijke en politieke consensus over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Pacifisten en communisten spraken zich tegen de kernwapens uit, maar het ministerie van Oorlog was niet van mening dat zij het bestaansrecht van de krijgsmacht door hun kritiek en protesten ondermijnden. Het aantal voorstanders van de kernwapens was nog altijd veel groter dan het aantal tegenstanders. Bovendien voelde het ministerie van Defensie zich door de kritiek op de kernwapens niet persoonlijk aangevallen.

In de hoofdstukken twee en drie is geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie vanaf het midden van de jaren zestig binnen en buiten de krijgsmacht werd geconfronteerd met kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Zowel de bestaanswijze als het bestaansrecht van de krijgsmacht was in het geding. Critici bekritiseerden elk op hun eigen manier de vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het nut van een sterke (collectieve) militaire verdediging. Dienstplichtigen, beïnvloed door de protestcultuur van de jaren zestig, verenigden zich in 1966 in de VVDM als eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen. Door de internationale ontspanning die zich in de jaren zestig voorzichtig aftekende, geloofden zij dat hun aandacht niet langer in de eerste plaats moest uitgaan naar de veiligheid

van Nederland en de militaire verdediging. In plaats daarvan konden zij zich concentreren op veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht, waardoor zij kon vermaatschappelijken en democratiseren. Hierdoor werd de door dienstplichtigen gesignaleerde kloof tussen de krijgsmacht en de maatschappij overbrugd. In de jaren zeventig werden zij in hun eisen gesteund door enkele kritische beroepsmilitairen. De dienstweigeraars betwijfelden of de Sovjet-Unie echt een vijand van het Westen was en het bestaan van de krijgsmacht en de NAVO noodzakelijk was. De antimilitaristen, die zich voornamelijk toelegden op protesten tegen dit bondgenootschap en sabotage, wilden de krijgsmacht en de NAVO afschaffen en een geweldloze landsverdediging invoeren.

De critici van de krijgsmacht leverden ook kritiek op de manier waarop de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat was ingebed. Ze accentueerden dat de krijgsmacht ondemocratische trekjes had, ondanks dat zij als zwaarmacht van de staat de democratie moest beschermen. De dienstplichtigen waren van mening dat de krijgsmacht niet democratisch genoeg was en hadden een sterk gevoel van burgerschap. Ze zagen zichzelf niet meer in de eerste plaats als militairen die de veiligheid van Nederland beschermden. In plaats daarvan beschouwden ze zich 'staatsburgers in uniform' die binnen de krijgsmacht over democratische vrijheden moesten beschikken. Samen met enkele kritische beroepsmilitairen streden ze voor een vergroting van hun democratische rechten en vrijheden, zoals het recht op vrije meningsuiting of het stakingsrecht. Ze pleitten tevens voor de afschaffing van in hun ogen verouderde militaire hiërarchie, tradities en omgangsvormen. Anders dan de dienstplichtigen beschouwden de dienstweigeraars de dienstplicht helemaal niet meer als onderdeel van hun burgerschap en weigerden deze uit te voeren. Ze waren bovendien van mening dat het ministerie van Defensie burgers meer directe inspraak moest geven in het veiligheids- en defensiebeleid. Ook de antimilitaristen ontkenden dat zij als staatsburger verplicht waren om de dienstplicht te vervullen. In tegenstelling tot de dienstweigeraars namen zij echter geen genoegen met meer directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid. Zij waren pas tevreden wanneer het gehele militaire apparaat werd afgeschaft en dit geen onderdeel meer zou uitmaken van de democratie.

Het ministerie van Defensie was onder de indruk van de dienstplichtigen, beroepsmilitairen, dienstweigeraars en antimilitaristen, wier opvattingen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid onverenigbaar waren met zijn eigen standpunten. Ontzet stelde het ministerie vast dat zij hun aandacht niet langer in de eerste plaats op de collectieve militaire veiligheid richtten. In plaats daarvan richtten zij zich op de vergroting van hun democratische rechten en vrijheden binnen de krijgsmacht of zelfs de opheffing van die krijgsmacht. De ideologie en handelwijze van de critici in de jaren zestig en zeventig over de gewenste vorm en de noodzaak van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid botsten met die van het ministerie van Defensie. Het ministerie was van mening dat de Sovjet-Unie ondanks de détente nog altijd een groot militair gevaar vormde en de inzetbaarheid van de krijgsmacht tegen het Warschaupact onverminderd hoog moest zijn. In de jaren zestig en zeventig was de militaire inzetbaarheid voor het ministerie de belangrijkste pijler waarop het bestaansrecht van de krijgsmacht rustte.

De democratiseringsgolf binnen en buiten de krijgsmacht kon deze inzetbaarheid volgens het ministerie schaden. Als de krijgsmacht in het kader van deze democratisering bijvoorbeeld aan militairen het stakingsrecht zou verlenen, waren zij niet meer op elk gewenst moment oproepbaar en inzetbaar. Ook het streven van dienstweigeraars naar meer directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid kon schadelijk zijn voor het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het ministerie stelde dat de vorm en inhoud van het veiligheids- en defensiebeleid op een parlementair meerderheidsbesluit berustte. Het was ondemocratisch rekening te houden met de standpunten van dienstweigeraars, die niet met de opvattingen van de democratische meerderheid overeenkwamen. Burgers hadden volgens het ministerie geen recht op directe inspraak in de formulering en uitvoering van het veiligheids- en defensiebeleid. Indien deze juridische grondslagen zouden worden gewijzigd, kon dat invloed hebben op de manier waarop de krijgsmacht als zwaarmacht van de staat opereerde en het veiligheids- en defensiebeleid uitvoerde. Ook in dat geval stond haar bestaansrecht onder druk.

In het vierde hoofdstuk is uiteengezet hoe de critici vanaf het einde van de jaren zeventig niet langer hun streven naar een democratischere of vermaatschappelijkte krijgsmacht centraal stelden. In plaats daarvan zetten ze het maatschappelijk draagvlak van de krijgsmacht van twee kanten onder druk. Tegen de achtergrond van de voorgenomen introductie van de neutronenbom in 1977 en het NAVO-dubbelbesluit uit 1979 zetten kritische burgers, dienstplichtigen en beroepsmilitairen hun vraagtekens bij de komst van nieuwe kernwapens naar Nederland. Ze beschouwden deze wapens vanuit principieel, religieus en ethisch oogpunt als immoreel. Bovendien geloofden ze dat de Sovjet-Unie zich door de westerse kernwapens geïntimideerd zou voelen en daardoor sneller een oorlog zou beginnen. Dienstplichtigen en beroepsmilitairen beschouwden het als hun democratische recht om zich binnen de krijgsmacht over de kernwapens te uiten en hun 'kernwapentaken' te weigeren. De antimilitaristen, die de maatschappelijke acceptatie van de kernwapens eveneens onder druk zetten, keerden zich tegen het militarisme in zijn geheel en pleitten voor de afbraak van de krijgsmacht en de introductie van een veiligheids- en defensiebeleid waarin geweldloze weerbaarheid centraal stond. Ze vonden de krijgsmacht een ondemocratisch instrument. In hun ogen negeerde de krijgsmacht de oppositie tegen het militaire apparaat en het veiligheids- en defensiebeleid en werd zij voornamelijk voor de onderdrukking van de eigen bevolking ingezet.

Het ministerie van Defensie probeerde de protesten tegen de kernwapens en het antimilitarisme tegen te gaan. Het meende dat beide protestvormen ervoor zorgden dat de Sovjet-Unie, de NAVO en de Nederlandse bevolking niet meer zouden geloven dat de Nederlandse krijgsmacht inzetbaar was. Volgens het ministerie rustte het bestaansrecht van de krijgsmacht in de jaren tachtig op deze geloofwaardige inzetbaarheid. De Sovjet-Unie moest aannemen dat de NAVO, en Nederland als onderdeel daarvan, niet zou aarzelen kernwapens eventueel in te zetten. Als gevolg van deze afschrikingsstrategie zou de Sovjet-Unie van een militaire aanval afzien. Ook de NAVO moest geloven dat de Nederlandse militaire bijdrage geloofwaardig was. De kritiek die binnen Nederland op de kernwapens en het militarisme klonk mocht er niet toe leiden dat het bondgenootschap de militaire samenwerking met Nederland wijzigde of opzeg-

de. Het lidmaatschap van de NAVO vormde de hoeksteen van het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Als klein land was Nederland op de NAVO aangewezen om zijn eigen grondgebied te kunnen beschermen. De krijgsmacht en de NAVO moesten, tot slot, binnen Nederland over maatschappelijk en militair draagvlak beschikken. De manier waarop de Nederlandse burgers en militairen over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelden, beïnvloedde mede het beeld dat de Sovjet-Unie en de NAVO van de Nederlandse krijgsmacht hadden. Hoe positiever Nederlandse burgers en militairen over hun eigen militaire apparaat en de vorm en inhoud van het westerse veiligheids- en defensiebeleid oordeelden, des te meer waren de Sovjet-Unie en de NAVO onder de indruk van de Nederlandse krijgsmacht als afschrikwekkende tegenstander respectievelijk betrouwbare bondgenoot.

De balans opmakend draaide voor het ministerie van Defensie tussen 1945 en 1989 alles om de vraag of de Nederlandse krijgsmacht wel inzetbaar was tegen de Sovjet-Unie. De achtereenvolgende ministers van Defensie geloofden dat de verschillende groepen kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, antimilitaristen en burgers de inzetbaarheid, en daarmee het bestaansrecht, van de krijgsmacht ondermijnden. In de verschillende decennia van de Koude Oorlog stelde het ministerie steeds opnieuw vast welke vorm de ondermijning van deze inzetbaarheid op dat moment aannam.

Rode draden in de omgang met het protest

Nu is geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie in de verschillende decennia van de Koude Oorlog tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek, kan nader worden uiteengezet hoe het de verschillende protesten per periode duidde en hoe het hiermee omging. Hoewel het ministerie gedurende de Koude Oorlog niet op dezelfde manier op de verschillende protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid reageerde, kunnen in deze omgang wel een paar rode draden worden aangewezen.

Ten eerste werd het ministerie van Defensie vaak overvallen door de protesten en wist het vervolgens niet goed hoe het hiermee om moest gaan. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1966. Het ministerie werd van de een op de andere dag met de VVDM geconfronteerd. De bewindslieden konden de vereniging niet meteen weer verbieden, onder andere omdat de vrijheid van vereniging dat onmogelijk maakte en de samenleving reeds van de oprichting van de nieuwe vereniging op de hoogte was gesteld. Meer in het algemeen was het voor het ministerie bovendien moeilijk om grip te krijgen op reeds bestaande organisaties of hun volgende zet te voorspellen. Het bestuur en de leden van de organisaties die uit dienstplichtigen of dienstweigeraars bestonden traden elke 18 of 21 maanden af wanneer hun militaire of vervangende dienst erop zat. Zij werden opgevolgd door dienstplichtigen en dienstweigeraars die niet noodzakelijkerwijze precies dezelfde ideeën hadden over de vorm en doelstelling van hun organisatie.

Bovendien beschikte het ministerie van Defensie over weinig speelruimte om tegen de protesten op te treden. Het was wat betreft de omgang met de critici van de krijgsmacht vaak

aangewezen op de ideeën die de regering daarover had. Hoewel de minister van Defensie deel uitmaakte van deze regering en binnen deze regering zijn stem kon uitbrengen, had hij niet altijd de steun van zijn collega's. Zij keken met regelmaat anders tegen de protesten aan en schatten de impact daarvan lager in dan de minister van Defensie. Hij moest het primaat van de politiek over de krijgsmacht respecteren en ruimte bieden aan de andere ministers binnen de regering, wanneer zij een front vormden en op een alternatieve manier met de protesten wilden omgaan. Dat was bijvoorbeeld het geval in de tweede helft van de jaren veertig. De regering beschouwde de weerbaarheidsorganisaties als een gevaar voor de openbare orde en niet, zoals het ministerie van Oorlog, als een bedreiging voor het geweldsmonopolie van de krijgsmacht. Ze rekende de weerbaarheidsorganisaties tot haar verantwoordelijkheid en gaf het ministerie weinig inspraak. Hiermee samenhangend beschikte het ministerie van Defensie ook over weinig machtsmiddelen om tegen de critici op te treden. Dienstplichtigen, dienstweigeraars en beroepsmilitairen konden slechts aan de krijgstucht worden getoetst en eventueel voor de krijgsraad worden gedaagd, terwijl burgers helemaal niet onder de militaire rechtspraak vielen. Het ministerie ervoer dit in 1970 als een probleem. Het wilde R. van Duijn en R. Kater voor de opruiing tot sabotage bestraffen, maar de ministerraad en het Openbaar Ministerie waren het daar niet mee eens. Aangezien Van Duijn en Kater als burgers niet onder de krijgstucht vielen, moest het ministerie van Defensie het oordeel van de ministerraad en het Openbaar Ministerie accepteren. De defensieleiding bevond zich ten aanzien van de antimilitaristische acties in de jaren tachtig in hetzelfde parket. Het moest de omgang met en de bestraffing van antimilitaristen, afhankelijk van hun strafdadens, overlaten aan de civiele rechters of de krijgsraad. Pas toen antimilitaristen op militair terrein inbraken, raakte het ministerie meer bij het pareren van hun acties betrokken.

Een derde rode draad in de omgang van het ministerie van Defensie met de protesten is dat het de protesten voor de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht in de jaren zeventig steeds meer als een gevaar voor het bestaansrecht van de krijgsmacht ging beschouwen. Toen het ministerie in 1966 en 1967 met de opkomst van het protest van dienstplichtigen en dienstweigeraars en de oprichting van de VVDM en de BvD werd geconfronteerd, geloofde het dat dit protest weinig om het lijf had. In de optiek van de bewindslieden maakten de dienstplichtigen en dienstweigeraars deel uit van de protestgeneratie die haar stem ook in de burgermaatschappij liet gelden. Hun organisaties waren bovendien klein in ledental en daardoor niet representatief voor alle dienstplichtigen en dienstweigeraars. Het ministerie van Defensie negeerde de BvD om deze redenen. De VVDM, die binnen de krijgsmacht opereerde, kon minder gemakkelijk opzij worden geschoven. Het ministerie nam de gedoogstrategie over die reeds door de regering werd toegepast ten aanzien van opstandige jongeren en die als 'repressieve tolerantie' kan worden omschreven. Tussen 1966 en 1968 bracht het op instigatie van de VVDM kleine veranderingen aan in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Het hoopte hierdoor te voorkomen dat de dienstplichtigen de krijgsmacht radicaal op de schop zouden nemen en haar bestaansrecht onder druk zouden zetten.

Het perspectief van het ministerie van Defensie op de VVDM, de BvD en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid veranderde in 1968. De dienstplichtigen en dienstweigeraars waren nauwelijks onder de indruk van het feit dat de conventionele militaire kracht van het Warschaupact leek toe te nemen. Ook de invasie die in 1968 in Praag plaatsvond en volgens het ministerie opnieuw aantoonde hoe agressief de Sovjet-Unie was, deed hen weinig. Het ministerie begon in te zien dat de opvattingen van de VVDM en de BvD over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid steeds meer van het officiële defensiestandpunt afweken. In het kader daarvan realiseerde het ministerie zich dat de dienstplichtigen en de dienstweigeraars mogelijk in staat zouden zijn niet alleen veranderingen in de bestaanswijze van de krijgsmacht aan te brengen, maar ook haar inzetbaarheid en daarmee haar bestaansrecht te schaden.

Het 'rampjaar 1969' versterkte dit vermoeden en zorgde ervoor dat het ministerie voor het eerst overwoog om (gedeeltelijk) af te stappen van het reactieve gedoogbeleid ten aanzien van de dienstplichtigen. Dit beleid bleek de protesten namelijk niet af te zwakken. De actiebereidheid van de dienstplichtigen nam in plaats daarvan juist toe. Tegelijkertijd werd het ministerie van Defensie in 1969 ook van andere kanten belaagd. Het geloofde dat deze protesten de inzetbaarheid, en daarmee het bestaansrecht van de krijgsmacht, ondermijnden. Dat gold enerzijds voor de protesten tegen de NAVO en de sabotage in de Koninklijke Landmacht. Anderzijds beschouwde het ministerie ook de protesten van dienstweigeraars, het IKV en Pax Christi - om de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zodanig te wijzigen dat ook politieke gewetensbezwaren tegen de militaire dienst voor erkenning in aanmerking kwamen - als een ondermijning van het bestaansrecht van de krijgsmacht. Het ministerie stelde dat de overheid niet kon wijken voor individuele bezwaren tegen het veiligheids- en defensiebeleid. Gebeurde dat toch, dan kwamen de staatkundige afspraken over de vormgeving van dit beleid onder druk te staan en dit raakte de krijgsmacht als uitvoerder hiervan.

Tussen 1970 en 1971 werd het ministerie van Defensie voornamelijk met sabotage en protesten van dienstplichtigen voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht geconfronteerd. Het interpreteerde de verschillende initiatieven tot (opruiming tot) sabotage steevast als een gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht. Het ministerie had daarentegen moeite met de juiste duiding van de protesten van dienstplichtigen. Vormden de strijd om de afschaffing van de verplichte korte haardracht voor militairen, de afschaffing van de militaire groetplicht en de strijd van dienstplichtigen voor de vrijheid van meningsuiting binnen het leger nu wel of geen gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht? Omdat het de protesten van de dienstplichtigen verschillend interpreteerde hield het ministerie nu eens vast aan zijn gedoogbeleid en stelde het zich op andere momenten juist repressief op. Het zocht voortdurend naar de balans tussen beide omgangsvormen. Op die manier hoopte het voor zichzelf vast te kunnen stellen wat nu de daadwerkelijke impact was van de protesten op de krijgsmacht en hoe deze in goede banen konden worden geleid.

Het ministerie concludeerde in 1972 evenwel dat alle protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht onder druk zetten en bleef daar gedurende de jaren zeventig van overtuigd. Het

kwam tot deze conclusie omdat de VVDM radicaliseerde, de BvD in deze vereniging infiltreerde en ook enkele kritische beroepsmilitairen zich voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht uitspraken. Deze critici voerden acties en breidden hun actierepertoire uit met onder meer demonstraties en stakingen. Ze kwamen hierdoor in conflict met de BVVVDM en de Commissie Open Poort als nieuwe en meer behoudende organisaties. Deze vonden dat de strijd om de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht te ver ging en de inzetbaarheid en het imago van de krijgsmacht schaadde. Het ministerie van Defensie negeerde beide organisaties zoveel mogelijk. Nu het de linkse organisaties zoveel mogelijk tegenwerkte, vreesde het bij erkenning van de BVVVDM en de Commissie Open Poort voor felle reacties van de krijgsmachtkritische organisaties en de beschuldiging van partijdigheid. Ook de VD, de nieuwe organisatie van dienstweigeraars, werd door het ministerie van Defensie genegeerd. Het achtte haar niet representatief voor alle dienstweigeraars en vond de gelijkenis met de BvD te groot. Het ministerie geloofde dat de VD net als de BvD zou radicaliseren.

Dat het ministerie van Defensie de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in de jaren zestig en zeventig zo hoog opnam, kwam door de oprechte overtuiging dat deze protesten de inzetbaarheid van de krijgsmacht aantastten en haar een gemakkelijkere prooi maakten voor de Sovjet-Unie. Dit gevoel was met name sterk toen zeventig procent van alle dienstplichtigen zich begin jaren zeventig bij de VVDM had aangesloten. De grootte van de VVDM was dan ook zeker van invloed op de manier waarop het ministerie de protesten voor de vermaatschappelijking van de krijgsmacht inschatte.

Twee verschillende factoren zorgden er vervolgens voor dat deze inschatting van het ministerie zich in een (buitenproportioneel) strenge aanpak van de protesten uitte. Allereerst moest het ministerie van Defensie eraan wennen dat de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog - door het afscheid van de neutraliteitspolitiek en de maatschappelijke roep om directe inspraak in het veiligheids- en defensiebeleid vanaf de jaren zestig - een andere plaats in de samenleving innam dan daarvoor. Het moest leren aftasten en inschatten hoe ernstig de protesten waren en welke reacties en tegenmaatregelen op hun plaats waren. Dit was een proces van vallen en opstaan waarin het soms doorschoot. De inschatting van de protesten door het ministerie resulteerde ten tweede in een strenge aanpak omdat het zich door de regering niet gesteund voelde in de manier waarop het de kritiek en de protesten duidde. De meerderheid van de progressieve politici, maar ook veel politici van de rechtse partijen in de Tweede Kamer en de minister-raad, oordeelden meestal milder over de protesten dan het ministerie. Ze wezen erop dat de protesten tegen de krijgsmacht voortkwamen uit de aanwezigheid van een algemene protestcultuur in de jaren zestig. De protesten waren ludiek en cultureel van aard en hadden geen negatieve gevolgen voor de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Dat gold zowel voor de pogingen van dienstplichtigen om de krijgsmacht te vermaatschappelijken als (de opruiing tot) sabotage. De politici achtten een strenge aanpak van de critici daarom niet op zijn plaats. Door de toenemende incongruentie tussen het ministerie van Defensie en de regering op dit punt vond een verwijdering plaats tussen beide. De geïsoleerde positie waarin het ministerie van Defensie zich als gevolg daarvan bevond zorgde ervoor dat het snel-

ler en feller van zich wilde afslaan dan het anders misschien zou hebben gedaan. In de jaren zestig en zeventig bestond niet alleen een kloof tussen het ministerie van Defensie en de critici van de krijgsmacht, maar ook een zekere onverenigbaarheid van opvatting tussen dit ministerie en de regering.

Als gevolg van de uiteenlopende percepties van de protesten tegen de krijgsmacht en het ontbreken van politiek draagvlak om repressief tegen de critici op te treden, ontkwam het ministerie van Defensie vaak niet aan het doen van concessies aan de dienstplichtigen. Dit is de vierde rode draad in de omgang van het ministerie met de critici van de krijgsmacht, die met name aanwijsbaar is in de jaren zestig en zeventig. Hoewel het ministerie zijn critici streng wilde aanpakken, werd het door de visie en de reactie van progressieve en meer behoudende politici - en in mindere mate de linkse media - juist tot het doen van concessies gedwongen. De vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht gingen hierdoor verder dan het ministerie wenste.

De percepties van het ministerie van Defensie en de politici kwamen tijdens de jaren zestig en zeventig slechts op twee momenten met elkaar overeen. Het eerste moment was in 1970, toen de ministerraad er na aanvankelijke scepsis over het negatieve effect van de opruiing tot sabotage op de krijgsmacht, hier uiteindelijk toch van overtuigd was. De politici en het ministerie van Defensie zaten ook in 1974 op één lijn, toen dienstplichtigen staakten voor de compensatie van overuren. Net als het ministerie van Defensie beschouwde de regering hun staking als onacceptabel, omdat de inzetbaarheid van de krijgsmacht hierdoor werd aangetast. Na deze twee momenten waarop de opvattingen van het ministerie van Defensie en de regering met elkaar overeenkwamen, bewogen zij zich midden jaren zeventig opnieuw van elkaar weg.

De aftocht van de critici van de krijgsmacht

Op basis van de gegevens over de relatie tussen het ministerie van Defensie en de regering kan worden geconcludeerd dat het niet de rechtstreekse verdienste van de dienstplichtigen was dat het ministerie zo veel van hun eisen inwilligde en de krijgsmacht in de jaren zestig en zeventig vermaatschappelijkte en democratiseerde. De vermaatschappelijking kwam bovenal tot stand omdat het ministerie weinig weerstand kon bieden aan de druk die de achtereenvolgende regeringen op de defensieleiding uitoefenden. Dat die druk zo hoog was, lag natuurlijk wel voor een belangrijk deel aan de dienstplichtigen, die de (progressieve) politieke partijen en de linkse media op succesvolle wijze voor hun standpunten wisten te winnen.

Omdat de handelwijze van het ministerie voor een belangrijk deel werd gedicteerd door de wil van de regering, zou enerzijds kunnen worden gesteld dat de combinatie van het gedogen en het tegenwerken van de dienstplichtigen weinig effect kon hebben op het verloop van de protesten en de uitkomst van het proces van vermaatschappelijking. De regering formuleerde in het midden van de jaren zestig een standpunt over de vermaatschappelijking van de krijgsmacht, hield in de jaren zeventig daaraan vast en liet zich door de repressie noch tolerantie van het protest door het ministerie van Defensie beïnvloeden. Volgens deze benadering had

de regering vanaf het begin en ondanks de inspanningen van het ministerie van Defensie duidelijk voor zichzelf vastgesteld welke eisen van dienstplichtigen konden worden ingewilligd en welke niet, zoals stakingen binnen de krijgsmacht. Het gedogen en tegenwerken diende ertoe de protesten in goede banen te leiden, maar vergrootte of verkleinde niet de speelruimte die dienstplichtigen hadden, want vanaf het begin lag vast welke van hun eisen kansloos waren.

Anderzijds zou ook kunnen worden geredeneerd dat het ministerie van Defensie in zijn aanpak van de protesten van dienstplichtigen juist wel succesvol was. Volgens deze redenering wordt er vanuit gegaan dat de grenzen tot waar de dienstplichtigen de krijgsmacht konden vermaatschappelijken niet vanaf het begin vastlagen, maar gedurende de jaren zestig en zeventig werden bepaald toen het ministerie van Defensie en de regering met hun eisen werden geconfronteerd. Door middel van het gedogen en tegenwerken kon het ministerie wel degelijk invloed uitoefenen op de uitkomst van het proces van vermaatschappelijking. Hoewel het vaak moest buigen onder invloed van politieke en maatschappelijke druk en velen binnen het ministerie en de krijgsmacht niet gelukkig waren met bijvoorbeeld de afschaffing van de verplichte korte haardracht of de groetplicht, voorkwam de aanpak van het ministerie dat het protest van dienstplichtigen geheel uit de hand liep. Het ministerie was in staat de regering ervan te overtuigen dat geen concessies moesten worden gedaan die, meer dan de afschaffing van militaire symbolen of omgangsvormen, de inzetbaarheid van de krijgsmacht zouden schaden. Het kon spaarzaam omgaan met het toekennen van politieke rechten; stakingen en het demonstreren in uniform voor politieke doeleinden waren uit den boze. Het ministerie van Defensie won door zijn aanpak bovendien tijd en daardoor kon het protest uiteindelijk weer overwaaien.

Of de grens tot waar de krijgsmacht kon vermaatschappelijken vanaf het begin vastlag of niet, feit is dat het protest van dienstplichtigen verdween toen zij op deze grens stuitten. Midden jaren zeventig waren veel militaire symbolen, tradities en omgangsvormen afgeschaft of versoepeld. De eisen die de dienstplichtigen vervolgens stelden, zoals het toekennen van het stakingsrecht, het bezitten van politieke rechten binnen de kazerne of het toestaan van het demonstreren in uniform voor politieke doeleinden, werden niet ingewilligd. Als gevolg van het stuiten op deze grens verloor de VVDM aan populariteit en nam haar ledental sterk af. Ook de rechtse politieke wind die vanaf het einde van de jaren zeventig ging waaien, was van invloed op de achteruitgang van de VVDM. De VVDM werd echter pas in 1996 opgeheven, nadat de opkomstplicht was opgeschort.

Ook voor de andere protestorganisaties tijdens de Koude Oorlog gold dat ze uiteindelijk verdwenen door nationale of internationale politieke ontwikkelingen en omdat ze op de grenzen van hun mogelijkheden stuitten. De BvD sloot zich in de jaren zeventig bij de VVDM aan en kon zich niet zelfstandig redden toen de invloed van deze vereniging afnam. Het ledental van de bond daalde en de BvD moest zichzelf opheffen. Nadat de gewijzigde Wet gewetensbezwaren militaire dienst in 1979 tot stand was gekomen en de erkenning van politieke gewetensbezwaren uitsloot, omarmden de leden van de VD het antimilitarisme tot de vereniging zichzelf in 1992 ophief. De rechtse, conservatieve organisaties konden binnen het ministerie van Defensie geen voet aan de grond krijgen, met als gevolg dat de Commissie Open Poort

en de BVVVDM weer snel verdwenen en het Oud-Strijders Legioen zich onafhankelijk van het ministerie van Defensie ontwikkelde. Het kernwapenprotest verdween toen de regering in 1985 het stationeringsbesluit afkondigde.

In hetzelfde jaar nam ook de invloed van Onkruit sterk af. Ook hier stelt zich de vraag of de aanpak van de autoriteiten hiervoor zorgde, of juist veranderingen in de nationale en internationale context of het feit dat de antimilitaristische beweging op de grenzen van zijn mogelijkheden stuitte. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof voerden tot 1981 een beleid tegenover de antimilitaristen van arresteren en streng bestraffen. In plaats van hierdoor afgeschrikt te worden gebruikten de antimilitaristen hun strafprocessen om de samenleving met hun ideologie kennis te laten maken en de krijgsmacht te bekritisieren. Ze wisten ook de progressieve media ertoe te bewegen over hun ideologie en acties te schrijven. De politie, de Koninklijke Marechaussee, de krijgsraad en het Hoog Militair Gerechtshof besloten daarom in 1981 het roer om te gooien. De antimilitaristen werden niet meer gearresteerd, zodat er geen strafprocessen kwamen waarin zij de aandacht op zich konden vestigen. Antimilitaristen die reeds achter de tralies zaten kregen strafverminderingen. Het ministerie van Defensie besloot de antimilitaristen zo veel mogelijk te negeren en het belang van hun inbraken in militaire complexen en de ontvreemding van militaire geheimen te bagatelliseren.

Deze nieuwe aanpak werkte, omdat de antimilitaristen hun podium in de rechtszaal en de media werd ontnomen. Bovendien gold ook hier dat de autoriteiten door het negeren en bagatelliseren tijd konden winnen waardoor het protest kon overwaaien. Toch verdween ook het antimilitarisme in het midden van de jaren tachtig vooral omdat de antimilitaristen hadden bereikt wat ze konden bereiken. Ze hadden de bevolking door hun inbraken in militaire objecten bewust gemaakt van het (anti)militarisme en wisten van tevoren dat de krijgsmacht door hun acties niet zou kunnen verdwijnen. Bovendien interesseerden de actievoerders zich in toenemende mate voor andere maatschappelijke thema's, zoals het racisme en kernenergie. Daarmee laat de geschiedenis van Onkruit, net als die van de andere protestorganisaties, zien dat het ministerie van Defensie invloed kon uitoefenen op de opkomst en de ontwikkeling van de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Deze invloed moet echter niet worden overschat.

De impact van het protest op de krijgsmacht

Het ministerie van Defensie en het merendeel van de politici hadden tijdens de Koude Oorlog een verschillende visie op de gewenste aanpak van de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Terwijl het ministerie van Defensie de protesten vrijwel altijd interpreteerde als een gevaar voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht, stelden de politici dat zij meestal een ludiek karakter hadden en de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid niet schaadden. Dit roept de vraag op wiens interpretatie van de kritiek en de

protesten het meest met de werkelijkheid overeenstemde en wat de daadwerkelijke impact van deze kritiek en protesten op de (legitimiteit van de) krijgsmacht was.

Met de kennis van nu kan worden gesteld dat het oordeel van de politici over de kritische dienstplichtigen juist was. De laatsten maakten samen met de kritische jongeren in de burgermaatschappij deel uit van dezelfde protestgeneratie. Door hun dienstplicht belandden ze in de krijgsmacht, waar ten dele andere normen, waarden en gebruiken heersten. Tijdens hun dienstitijd zetten ze hun maatschappijkritiek voort, al spitste die zich door hun positie als dienstplichtige nu toe op de krijgsmacht als onderdeel van het establishment. De protesten van de VVDM waren erop gericht de bestaanswijze van de krijgsmacht te vermaatschappelijken en te democratiseren. De dienstplichtigen wilden in hun ogen verouderde militaire tradities en omgangsvormen afschaffen en binnen de krijgsmacht over meer democratische rechten en een grotere mate van persoonlijke vrijheid van handelen en spreken beschikken. Hun acties kenden een ludiek karakter. Dienstplichtigen die opzettelijk hun haar of baard lieten groeien, weigerden te groeten of juist elk levend wezen of object groetten, konden nauwelijks worden beschouwd als een bedreiging voor de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. De stakingsactie van dienstplichtigen op 8 mei 1974 vormde daarop de enige uitzondering, maar die werd door de politiek, de media en veel andere dienstplichtigen dan ook onmiddellijk en unaniem veroordeeld.

Voor de andere protesten, zoals sabotage, de activiteiten tegen de NAVO, het dienstweigeren, het totaalweigeren en het antimilitarisme, gold dat zij er wel op waren gericht het bestaansrecht van de krijgsmacht te ondermijnen. Toch was hun daadwerkelijke invloed op de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid klein. Zij kregen nauwelijks tot geen steun van de politiek en deze kritiek en protesten waren afkomstig van een kleine, niet representatieve groep mensen. Het aantal dienstweigeraars bedroeg nooit meer dan een paar procent van het totaal aantal voor de dienstplicht ingeschreven mannen. Tussen 1970 en 1996 meldden zich slechts 175 mannen als totaalweigeraar. Onkruid telde op haar hoogtepunt niet meer dan circa honderd leden. De protesten van de antimilitaristen en de dienst- en totaalweigeraars brachten de krijgsmacht noch het veiligheids- en defensiebeleid daadwerkelijk schade toe. De dienstweigeraars protesteerden vanuit een congreszaal tegen het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en concentreerden zich in de geborgenheid van hun eigen huis op de vervaardiging van een anti-NAVO-sticker. Sabotage, dat in principe ernstige gevolgen kan hebben voor de krijgsmacht, was in de jaren zestig en zeventig slechts een van de manieren waarop kritische jongeren hun maatschappijkritiek uitten. Het was vooral een strijdkreet en geen doel op zich. De kritische jongeren ruiden meer tot sabotage op dan dat zij de krijgsmacht daadwerkelijk ondermijnden. Het ministerie van Defensie kon niet aantonen dat het aantal vernielingen in de krijgsmacht buitensporig toenam. Verschillende kritische burgers en dienstplichtigen hielden zich achtereenvolgens met sabotage bezig. Toen het nieuwe hier weer vanaf was concentreerden zij zich weer op andere maatschappelijke thema's.

Dat de visie van de politici op de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid meer met de werkelijkheid overeenkwam dan die van het ministe-

rie van Defensie, wordt ook door kwantitatieve gegevens ondersteund. Deze data wijzen namelijk uit dat de steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ondanks de kritiek en protesten tijdens de gehele Koude Oorlog hoog bleef. Het aantal mensen dat de krijgsmacht als nodig of als een noodzakelijk kwaad beschouwde, bedroeg gedurende de Koude Oorlog steeds meer dan tachtig procent. De steun voor het NAVO-lidmaatschap fluctueerde tijdens de Koude Oorlog tussen de zestig en tachtig procent. De grote aandacht van militaarsociologen uit de jaren zeventig en tachtig hiervoor ten spijt, kan het bestaan van een legitimiteitscrisis gezien deze hoge cijfers versus de betrekkelijk kleine groep critici van de krijgsmacht tussen 1945 en 1989 niet worden aangetoond. Tot deze slotsom kwam ook de Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht in zijn eindrapport uit 1977. Voor deze studie is de conclusie van belang dat het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog evenmin een legitimiteitscrisis heeft waargenomen, ondanks dat het wel steeds vreesde voor een afname van legitimiteit.

Achteraf gezien hadden de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid kenmerken van de door de militaarsocioloog Wiesendahl omschreven punctuele legitimiteitscrisis. Volgens hem was van een punctuele legitimiteitscrisis sprake wanneer de bevolking wel kritiek leverde op deelaspecten van het veiligheids- en defensiebeleid, maar de legitimiteit van dit beleid als geheel noch die van de krijgsmacht ter discussie stelde. Kritiek op deelaspecten klonk er tijdens de Koude Oorlog genoeg. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de kritiek op het democratische gehalte van de krijgsmacht, de NAVO, de kernwapens en het functioneren van de militaire inlichtingendiensten. Tijdens de Koude Oorlog zijn crisismomenten aan te wijzen, waarop een of meer deelaspecten van het veiligheids- en defensiebeleid sterk werd(en) bekritiseerd. Het ministerie van Defensie was op deze momenten bijzonder onder de indruk van de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid.

Het jaar 1968 vormde bijvoorbeeld een crisismoment. Het ministerie realiseerde zich voor het eerst dat de bereidheid van burgers uit de jaren veertig en vijftig om Nederland te verdedigen, omsloeg in 'negativisme'. Een groep kritische jongeren keek anders aan tegen het democratische gehalte van de krijgsmacht en de noodzaak van de militaire verdediging en de NAVO dan het ministerie zelf. Ook het 'rampjaar' 1969 kan doorgaan als crisismoment. Het ministerie van Defensie schrok ervan dat de krijgsmacht en verschillende aspecten van het veiligheids- en defensiebeleid voor het eerst van meerdere kanten werden bekritiseerd. In 1972 trad confrontatie en polarisatie op tussen voor- en tegenstanders van de vermaatschappelijking en de democratisering van de krijgsmacht. Het ministerie van Defensie kreeg steeds sterker het gevoel dat de krijgsmacht niet in de eerste plaats een instrument was dat conflicten oploste, maar juist zelf het strijdtoneel werd van conflicten. Het jaar 1981 maakte indruk, omdat de eerste grote inbraak van Onkruid - waarbij antimilitaristen geheime militaire documenten buitmaakten - gevolgd werd door de eerste grote vredesdemonstratie tegen de kruisvluchtwapens. Het ministerie van Defensie achtte het door beide gebeurtenissen bewezen dat het maatschap-

pelijk draagvlak van de krijgsmacht afnam. Ook toen was er in de beleving van het ministerie echter nimmer sprake van een legitimiteitscrisis.

Voor de kritiek en protesten binnen de krijgsmacht geldt in retrospect ook dat zij het kenmerk hadden van een door de socioloog Van Doorn geformuleerde interne legitimiteitscrisis. Deze trad op wanneer delen van het krijgsmacht personeel zich niet meer konden verenigen met de vorm of de taken van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. Deze onverenigbaarheid ten aanzien van vorm of taken was volgens Van Doorn zichtbaar aan de afnemende populariteit van de dienstplicht of het verlies van de institutionele identiteit van de krijgsmacht. De kritiek en protesten van dienstplichtigen en beroepsmilitairen zorgden ervoor dat zich tijdens de Koude Oorlog belangrijke veranderingen voordeden in de bestaanswijze van de krijgsmacht. Zo werden de militaire treinen van de rails gehaald en mochten militairen 's ochtends een half uur later opstaan. Ook werd de verplichte korte haardracht voor militairen afgeschaft en de groetplichtregeling vereenvoudigd. Deze wijzigingen werden niet teruggedraaid toen de kritische dienstplichtigen en beroepsmilitairen weer van het toneel verdwenen, maar veranderden in plaats daarvan de institutionele identiteit van de krijgsmacht. Het ministerie van Defensie was zich daar reeds in de jaren zestig en zeventig van bewust, maar legde ook hier niet de link met een daadwerkelijke interne legitimiteitscrisis.

Deze voorzichtige en grove bespiegelingen over het mogelijke bestaan van een punctuele of een interne legitimiteitscrisis alsmede de vergelijkingen tussen de standpunten van de critici van de krijgsmacht en die van de publieke opinie, zouden met nieuw te verrichten onderzoek aangevuld en waar nodig bevestigd of gecorrigeerd moeten worden. De focus van dit nieuwe onderzoek zou zich, anders dan in deze studie, niet op de minderheid van critici van de krijgsmacht moeten richten, maar juist op de burgers die positiever oordeelden over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Kwantitatief materiaal zou op systematische wijze moeten worden bestudeerd om in kaart te brengen hoe groot de steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid tijdens de Koude Oorlog was. Daarbij zou niet alleen moeten worden onderzocht wat de uitkomsten waren van de opinieonderzoeken die tijdens de Koude Oorlog werden gehouden, maar ook waarom de bevolking zo over de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid oordeelde. In dat geval kan - in lijn met de concepten van Wiesendahl - worden vastgesteld of het oordeel van de publieke opinie bijvoorbeeld voortkwam uit oprechte instemming met de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid, of veeleer uit nonchalance, onwetendheid of om weer een andere reden.

Naar een proactief ministerie van Defensie

Deze studie naar kritiek op de krijgsmacht heeft twee nieuwe inzichten opgeleverd over de handelwijze en de ontwikkeling van het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog. Deze inzichten kunnen worden gebruikt in vervolgonderzoek naar de relatie tussen krijgsmacht, politiek en maatschappij. Tegelijkertijd kunnen ze ook als uitgangspunt worden genomen om het

ministerie een proactievare houding te laten aannemen, waardoor het zijn positie tegenover en zijn draagvlak in de politiek en de maatschappij kan versterken.

In dit onderzoek is in de eerste plaats gebleken dat het ministerie van Defensie na de Tweede Wereldoorlog opnieuw moest bepalen waaraan de krijgsmacht haar legitimiteit ontleende en wanneer en op welke manier deze onder druk kon komen te staan. Deze zoektocht zette zich gedurende de gehele Koude Oorlog voort. Tegen de achtergrond van veranderingen in het internationale krachtenveld en het ontstaan van nieuwe dreigingen, formuleerde het ministerie steeds opnieuw wanneer en waarom de krijgsmacht over bestaansrecht beschikte. Van groot belang daarbij was de opkomst van nieuwe groepen critici. Zij, en niet de gemiddelde burger, zetten namelijk het debat over de legitimiteit van de krijgsmacht op de militaire agenda en maakten het ministerie bewust van het belang van de vraag naar het bestaansrecht. Zij dwongen het ministerie een antwoord op deze vraag te formuleren. De critici beïnvloedden tevens het moment waarop het ministerie zijn opvatting over legitimiteit moest herzien. De defensieleiding kon als gevolg hiervan niet volhouden dat 'de krijgsmacht nu eenmaal nodig was tegen de Sovjet-dreiging', maar moest die noodzaak steeds opnieuw specificeren en uitleggen.

Tegen deze achtergrond kunnen twee algemene conclusies worden getrokken over de legitimiteit van de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog. Ten eerste is het bestaan van de krijgsmacht (in haar huidige vorm) nooit voor de gehele samenleving vanzelfsprekend. Ten tweede zoeken zowel het ministerie van Defensie als politici en burgers in elke periode naar een antwoord op de vraag waarom de krijgsmacht bestaansrecht heeft en waaraan zij dat ontleent. Dat geldt ook voor de huidige tijd, waarin de krijgsmacht onderwerp is van tal van discussies. Zo wordt gedebateerd over de verkleining van het defensiebudget en de gevolgen daarvan voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht, het nut en de noodzaak van nieuwe internationale missies en de aanschaf van nieuw materieel, zoals de *Joint Strike Fighter*. Het ministerie van Defensie moet oog hebben voor deze discussies en zich realiseren dat de uitkomst hiervan opnieuw gaat bepalen hoe binnen de krijgsmacht, de politiek en de samenleving over het bestaansrecht van de krijgsmacht wordt gedacht. Het moet dynamisch met de veranderde opvattingen over de krijgsmacht omgaan en zich proactief opstellen. Het moet niet, zoals tijdens de Koude Oorlog het geval was, pas over de legitimiteit van de krijgsmacht gaan nadenken wanneer critici het ministerie reeds met hun ideeën over de krijgsmacht confronteren. Het moet zich hier voortdurend op beraden en voor zichzelf vaststellen waarom de krijgsmacht noodzakelijk is.

In deze studie is in de tweede plaats naar voren gekomen dat het ministerie van Defensie en de regering in hun omgang met de kritiek en protesten tegen de krijgsmacht vaak maar moeizaam samenwerkten. In feite was er tijdens de Koude Oorlog niet alleen op verschillende momenten een kloof waar te nemen tussen de opvattingen van het ministerie en zijn critici, maar ook tussen die van het ministerie en de regering. Het ministerie accepteerde het primaat van de politiek over de krijgsmacht en betrok de regering bij de omgang met de kritiek en protesten. De regering toonde echter weinig interesse in het reilen en zeilen van de critici van de krijgsmacht. Tegelijkertijd gaf ze het ministerie evenmin genoeg speelruimte om zelf tegen de

critici op te treden. Mogelijk kwam dit doordat het ministerie niet zelf de momenten uitkoos waarop het met de regering discussieerde over de legitimiteit van de krijgsmacht. Het liet deze momenten bepalen door de critici die deze legitimiteit ter discussie stelden. In de discussies die het ministerie vervolgens met de regering aanging toonde het weinig afstand tot de protesten tegen de krijgsmacht en reageerde het vaak paniekerig. Het dacht bovendien niet goed na over hoe het de regering ervan kon overtuigen dat de legitimiteit van de krijgsmacht daadwerkelijk onder druk stond. Het gevolg hiervan was dat de regering de zorgen van het ministerie niet begreep en weinig bereidheid toonde zich hierin te verdiepen.

Ook op basis hiervan kan de conclusie worden getrokken dat het ministerie niet moet wachten tot de critici de legitimiteit van de krijgsmacht onder druk zetten, voordat het de dialoog met de regering opzoekt. Het moet proactief en voortdurend het gesprek over het nut en de noodzaak van de krijgsmacht met de regering aangaan. Beide moeten meer 'in elkaars keuken kijken' en hun standpunten uitwisselen om tot een beter wederzijds begrip te komen. Het zou een goed idee zijn om te investeren in een nog betere en duurzame communicatie over de legitimiteit van de krijgsmacht. Deze communicatie moet niet, zoals in het verleden, alleen tot stand komen op 'crisismomenten' wanneer bijvoorbeeld discussies over de aanschaf van de *Joint Strike Fighter* losbarsten of het defensiebudget dreigt te worden gekort. Communicatie tussen het ministerie van Defensie en de regering is in de 21e eeuw namelijk nog belangrijker geworden dan tijdens de Koude Oorlog. De vroegere discussies over het bestaansrecht en de legitimiteit van de krijgsmacht werden door maatschappelijke groeperingen gevoerd. In het huidige tijdsgewricht is het echter met name de politiek die ervoor zorgt dat de krijgsmacht voortdurend moet uitleggen waarom en hoe zij als zwaarmacht van de democratische rechtsstaat opereert.